

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 9 Sayı: 43 Volume: 9 Issue: 43
Nisan 2016 April 2016
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

18. YÜZYILDA YAZILMIŞ BİR TIP METNİ: “NETİCETÜ’L-FİKRIYYE Fİ TEDBİRİ VELÂDETİ’L-BİKRIYYE” A MEDICAL TEXT WRITTEN IN THE 18th CENTURY: “NETİCETÜ’L-FİKRIYYE Fİ TEDBİRİ VELÂDETİ’L-BİKRIYYE”

Şaziye DİNÇER BAHADIR**

Öz

Bir toplumun gelişmişlik düzeyini gösteren önemli ölçülerden biri de bilime ve bilimsel çalışmalara verilen değerdir. Osmanlı döneminde edebiyat ve sanatın yanı sıra bilimsel alanda da üretim ve gelişme desteklenmiştir. Osmanlı sarayı, seçkin edebiyatçıları, sanatkarları ve bilim adamlarını himaye etmiştir. Bu kişilerin bilgi ve birikimlerinden yararlanılmış ve bu kişiler uzmanlıklarına göre görevlendirilmişlerdir. Osmanlı toplumundaki bu önemli görevlilerden bir tanesi de hekimbaşılardır. Hekimbaşılar, tabip olarak hastalıkları tedavi ettikleri gibi bilimsel çalışmalarda da bulunmuşlardır.

Bu tür bilimsel çalışmalarda bulunan kişilerden biri de Osmanlı sarayında hekimbaşılık görevini üstlenmiş, geleneksel Osmanlı tıbbının son temsilcisi olarak bilenen Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi’dir. Çok yönlü bir Osmanlı âlimi olan Gevrekzâde’nin söz konusu eseri hakkında gerek tıp tarihiyle ilgili kitaplarda gerekse yayınlanan makalelerde benzer bilgiler tekrar edilmiştir. Eserin kendisi okunduğunda verilen bilgilerin eksik kimi zaman da yanlış olduğu göze çarpmaktadır. Bu çalışmamızda eser ve içeriğine dair bilgiler verilerek tıp tarihi açısından önemli olan bu eserin tanıtılması sağlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tıbbı, Neticetü’l-Fikriyye fî Tedbiri Velâdeti’l-Bikriyye, Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, Kadın ve Çocuk Hastalıkları.

Abstract

One of the important criterions revealing the level of development of a society is, its appreciation of science and scientific output. In Ottoman Period as well as literature and arts, generation and development in scientific area was supported too. Ottoman Palace sheltered distinguished men of letters, craftsman, and scientists taking the advantage of their knowledge and experiences and appointing them in accordance with their expertise. One of these important men in charge in Ottoman society are the chief physicians. The chief physicians had scientific studies as well as treating diseases.

One of the people who carried out such kind of scientific works is Gevrekzade Hafiz Hasan Efendi who took on chief-doctor task at Ottoman Palace and who is known as the last representative of traditional Ottoman Medicine. About the mentioned work of Gevrekzade who is a man of many parts, similar information have been repeated either in the books about medical history or in articles. When the original work has been read, it draws the attention that the information given is sometimes incomplete and sometimes wrong. In this study, giving information about the work which is important for medical history and about its content, it will be tried to be introduced.

Key Words: Ottoman medicine, Neticetü’l-Fikriyye fî Tedbiri Velâdeti’l-Bikriyye, Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, Woman and Child Diseases.

1. Osmanlılarda Tıp Eğitimi

Osmanlı döneminde hekimlerin bir kısmı dârüşşifalarda usta-çırak usulüne göre tıp medresesinde alınan eğitimle, bir kısmı da özel hocalardan alınan dersle sağlanmaktaydı. Teorik ve pratik bilgiler ışığında hekim yetiştiren ilk tıp medresesi Kânûnî Sultan Süleyman döneminde inşa edilen Süleymaniye Tıp Medresesi olmuştur. Bir müderrisin nezaretinde sekiz öğrencinin eğitim gördüğü bir ihtisas medresesi olan bu medreseye gelmeden önce klasik medrese tahsili almış olmak bir zorunluluktur. Tıp eğitiminde, mantık ve klasik tıp kitaplarının yanı sıra özellikle anatomi alanında Galenos ve İbn-i Sînâ’nın eserleri takip edilmekteydi. Alınan teorik bilgilerin uygulanması ise Süleymaniye Darüşşifası’nda yapılmaktaydı. Hekim yetiştirmenin diğer yolu, öğrencilerin hem tıp kitaplarını okuması hem de üstad hekimlerin evlerinde ders görenek icazet alıp hastanelerde pratik yapmasıydı.¹

Adıvar, her ne kadar XVIII. yüzyıl başlarında tıbbın genellikle muntazam bir medrese veya hastane tahsiline bağlı olmadığını tersine usta-çırak usulüyle ve dükkanlarda parasız çalışma yoluyla öğrenildiğini² öne sürmüş olsa da medresede öğrenim gören öğrenciler gösterdikleri performansa göre darüşşifalara ve saraya hekim olarak atanmaktaydılar.³

III. Ahmet döneminde yenileşme hareketleri yapılmış ve bu döneme Lale Devri adı verilmiştir. Bu dönemde Batı Uygarlığı bir model olarak alınıp özellikle sosyal ve kültürel anlamda yenilikler yapılmıştır. Matbaanın kurulması bu dönemde gerçekleşen önemli bir yeniliktir.⁴

Tabii bu gelişmelerden Osmanlı tıbbı da etkilenmiş, bu alanda da batıya açılma olarak nitelenebilecek bir dönem başlamıştır. 1450-1730 arası Osmanlı tıbbının Klasik dönemi olarak kabul edilirken 1730-1827 arası ise batı tıbbını tanıma ve tercüme dönemi olarak değerlendirilmiştir.⁵

*Bu çalışma, 10-13 Haziran 2015 tarihleri arasında Malatya’da düzenlenen IX. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri’nde sunulan yayımlanmamış bildirinin gözden geçirilerek genişletilmiş biçimidir.

** Arş. Gör. Dr., Ahi Evran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, saziyedincer35@gmail.com

¹ Ali Haydar Bayat (2003). *Tıp Tarihi*, İzmir: Sade Matbaa, s.253-254.

² Adnan Adıvar (1991). *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi, s.165.

³ Bayat, age., s.254.

⁴ Esin Kahya ve Ayşegül D. Erdemir (2000). *Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.192.

XVIII. yüzyıldan itibaren Paracelsus ve Boerhaave gibi batılı hekimlerden tercüme yapıldığı gibi⁶ Arapça ve Farsçadan da tercüme yapılmıştır. Tokatlı Mustafa Efendi tarafından İbn-i Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıbb adlı eseri Türkçeye çevrilmiştir.⁷ Bu yüzyılda bir çok eser veren ve hekimbaşılık görevini üstlenen önemli kişilerden birisi de Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'dir.

2. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi ve Hayatı

Eserlerinin bazı nüshalarında babasının adı Abdullah şeklinde veriliyorsa da bu durum Hasan b. Abdullah adlı başka bir tabiple karıştırılmasının sonucudur, aldığı bir icazetnameden baba adının Ahmed olduğu öğrenilmektedir.⁸

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin doğum tarihiyle ilgili kaynaklarda net bir bilgi yoktur. Bununla birlikte kendisinin kaleme aldığı "Dürre-i Mensûriyye fi Tercümeti'l-Mansûriyye" isimli eserin ön sözünde bu esnada 69 yaşında olduğunu bildirmektedir.⁹ Buradan hareketle 1140 (1727) senesinde doğmuş olduğu tahmin edilmektedir.

Klasik medrese öğreniminden sonra geçen yüzyılın ünlü hekimlerinden Kânûn mütercimi Tokatlı Mustafa ve onun damadı Hekim İsmail Efendi ve Hekimbaşı Münecimbaşızâde Mehmed Emin Efendi'den ders almıştır.¹⁰ Medrese eğitimini tamamladıktan sonra Mekke-i Mükerreme payesine kadar yükselmiş ve bir dönem Süleymaniye Tıp Medresesi'nde başhekimlik yapmıştır.¹¹

III. Mustafa döneminde ordu hekimbaşılığına yükselmiş, 1769'da bu görevle katıldığı Rusya seferinden döndüğünde İstanbul'da etibbâ-i hassa (saray doktorları) arasına girmiştir. I. Abdülhamid döneminde (1786) Hayrullah Efendi'nin azli üzerine hekimbaşı olmuştur. Padişahın ölümüyle yerine geçen III. Selim tarafından beş ay sonra azledilerek kendisine Halep mevleviyeti verilmiştir. Halep'te Eflâkî'nin Menâkıbü'l-ârifin adlı eserini tercüme ederek III. Selim'e sunmuştur.¹² Halep'ten İstanbul'a geldikten sonra 1799'da Edirne Mollası olmuştur. Bu görevinin ardından Mekke-i Mükerreme payesine yükselmiştir. 1801 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.¹³

Süheyl Ünver, Gevrekzâde'nin Arapçayı çok iyi bildiğini ve önemli çevirileri olduğunu (Gunâ ve Munâ) bu çevirilerinde pratikle meşgul olduğu hekimliğe ve şahsi tecrübelerine yer verdiğini belirtir. Ünver, dikkat çekici ve fazıl bir hekim olarak nitelediği Gevrekzâde için bir monografi hazırladığından bahsetmiş olsa da¹⁴ böyle bir monografiye ulaşılammıştır. Süheyl Ünver adına hazırlanmış olan bibliyografya çalışmasında da böyle bir monografiye dair bilgi yoktur.¹⁵

2.1. Tıpla İlgili Eserleri

Gevrekzâde hekim olmasının yanında telif ve tercüme birçok eser ortaya koymuştur.

Durretü'l-Mensûriyye fi Tercümeti'l-Mansûriyye: Ebû Mansûr Hasan bin Nuh'un (el-Kumrî) Gunâ ve Munâ adlı iç hastalıkları ile ateşli hastalıklardan bahseden eserinin çevirisidir.

Mürşidü'l-Libâ fi Tercümeti Spagorya: Paracelsus'un Sâlih bin Nasrullah tarafından Arapçaya çevrilen eserinin Türkçe tercümesidir.

Zübdetü'l-Kühhâliyye fi Teşrihi'l-Basariyye: Sadaka bin İbrâhim eş-Şâzelî el-Mısrî'nin göz hastalıklarına dair "Umdetü'l-Kühliyye" adlı kitabının çevirisidir. Süheyl Ünver ve N.F. Ayberk eser üzerinde çalışmıştır.¹⁶

Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ: Abdüsselâm el-Mühtedi'nin (Hoca İlya el-Yahudî, İlya bin Abram) (XVI. yüzyıl başı) II. Bayezid zamanında İstanbul'da meydana gelen salgına karşı tedbir ve tedavi için görevlendirmesi üzerine Arapça olarak kaleme aldığı bu eser, yüzyıllar sonra 1795'te Gevrekzâde tarafından tercüme edilen ve eski-yeni tabiplerin bilgilerinin eklendiği bir eserdir.

Risâle-i Tibbiyye: Kafa beyin travması, aksırık, soğuk algınlığı ve göz hastalıkları gibi hastalıkları konu alan bir çalışmadır. Eserin kafa travmaları bölümüyle ilgili Nil Sarı'nın¹⁷ çalışması vardır.

Risâle-i Nikris: Gut hastalığını konu alan bir eserdir. Rengin Bütün¹⁸, eser üzerinde çalışmıştır.

Düstûru'l-Amel fi Tedbîri's-Sihha ve'l-İlel: Kalp, nabız ve ateşlenmenin sebepleri ile (pnömoniye) akciğer iltihabını ele alan bir eserdir.

Risâle fi Marazı'l-İskorbüt: C vitamini noksanlığından meydana gelen iskorbüt hastalığıyla ilgilidir.¹⁹

Risâletü'l-Mûsikıyye Mine'd-Devâi'r-Rûhâniyye: Psikolojik ve bazı fiziksel hastalıkların müzikle tedavisinden ve bu tedavinin yöntemlerinden bahsetmektedir. Eserin en önemli özelliği, müzikle tedavi konusunu müstakil olarak ele alan ilk eser olmasıdır. Eser üzerinde Ahmet Hakkı Turabi çalışmıştır.²⁰ Turabi, Gevrekzâde'nin müzik eğitimi aldığına dair

⁵ Bayat, age., s.253.

⁶ Erdem Aydın (2006). *Dünya ve Türk Tıp Tarihi*, Ankara: Güneş Kitabevi, s.233.

⁷ Kahya ve Erdemir, age., s.195.

⁸ Recep Uslu (1997). "Hasan Efendi Gevrekzâde", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 16, s.316.

⁹ Gevrekzâde Hâfız Hasan, *Dürre-i Mensûriyye fi Tercümeti'l-Mansûriyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, No:1489, varak:1b.

¹⁰ Bedi N. Şehsuvaroğlu vd. (1984). *Türk Tıp Tarihi*, Bursa: Taş Kitapçılık, s.112.

¹¹ Gevrekzâde Hâfız Hasan, *Neticetü'l-Fikriyye fi Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, No:1837, varak: 123a.

¹² Uslu, age., s.317.

¹³ Mehmet Süreyya (1996). *Sicill-i Osmanî*, Hazırlayan: Nuri Akbayar, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, Cilt: 2, s.623.

¹⁴ Süheyl Ünver (1983). *Tıp Tarihi Yıllığı II*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, s.27-28.

¹⁵ Gülbün Mesara, Aykut Kazancıgil ve Ahmet Güner Sayar (1998). *A. Süheyl Ünver Bibliyografyası*, İstanbul: İşaret Yayınları, s.111-221.

¹⁶ Süheyl Ünver ve N.F. Ayberk (1944). "Hekimbaşı Gevrekzâde Hasan ve Risale-i Teşrihü'l-Basariyye'si", *Göz Kliniği*, No: 5.

¹⁷ Nil Sarı (1981). "Gevrekzâde Hasan Efendi ve Kafa Travmaları Hakkındaki Bilgisi", *I. Uluslararası Türk İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, Cilt 2, s.47-57.

¹⁸ Rengin Bütün (1981). "Hekimbaşı Gevrekzâde Hasan Efendi'nin Nikris Risâlesi", *I. Uluslararası Türk İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, Cilt 2, s.93-106.

¹⁹ Bayat, age., s.267-268.

²⁰ Ahmet Hakkı Turabi(2005). *Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi ve Müsikî Risâlesi*, İstanbul: Rağbet Yayınları.

herhangi bir bilgiye rastlanmadığını belirtir. Bununla birlikte Gevrekzâde'nin eserlerinde ortaya koyduğu mûsikî bilgisi, müzikle tedavi konusunda kaleme aldığı müstakil eser ve bu eserin ana kaynağı olduğu düşünülen Ta'dilü'l-emzice'den farklı olarak müziğe dair verdiği önemli bilgiler, onun mûsikîden tamamen uzak olmadığını düşündürmektedir.²¹

2.2. Netîcetü'l-Fikriyye Fî Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye²²

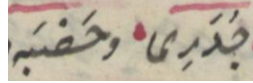
2.2.1. Eserin Yazılış Tarihi ve Nüshaları

Üzerinde duracağımız bu eser ise yine tıp alanında yazılmış kadın ve çocuk hastalıklarını ele alan bir eserdir. Eserin sonunda, eserin yazılış tarihi 1212 (1798) olarak verilmişse de “sene işnâ-‘aşer mi’eteyn ve elf min şevvâli'l-mükerrem (Mart-Nisan 1798)” eserin iç kapağına düşülen bir notta “netîcetü'l-fikriyye fî tedbîri velâdeti'l-bikriyye sene 1209 ism-i kitâb ve târihidir (1794-1795)” eserin yazılış tarihi 1209 (1794) olarak belirtilmiştir. Eserin İstanbul Üniversitesi, Türkçe Yazmalar, no. 7092; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet, no.1837²³ve Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud, no. 5547'de kayıtlı olmak üzere üç nüshası vardır.

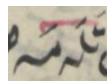
2.2.2. Eserin Yazım Özellikleri

Çalışmada İstanbul Üniversitesi, Türkçe Yazmalar, no. 7092'deki nüsha esas alınmış diğer nüshalar destek nüsha olarak kullanılmıştır. Gevrekzâde tarafından kaleme alınan bu nüsha, talik hatla yazılmış olup 144 varaktır. Birkaç varak dışında (başlangıç sayfası 18 satır, 25a-24 satır, 91b-24 satır, 92a-24 satır, 103a-22satır, 111a-24 satır, 111b-24 satır, 144a-14 satır) geriye kalan her bir varak 23 satırdan oluşur. Fihrist kısmı metnin sonunda yer alır.

Harekesiz olarak yazılmış olan bu eserde bazı sözcüklerin yer yer harekeli olarak yazıldığı da görülür.

cüderî ve haşbe 135a/13;

teleme (peyniri) 107b/6

Metinde aynı sözcüklerin hem şeddeli hem de şeddesiz yazımlarına rastlanmıştır.

kuvvet 57b/5 ~

kuvvet 26b/10;

evvelki 39b/1 ~

evvelki 39b/2

Hemzenin kullanımı konusunda da şeddeye benzer bir durum söz konusudur.

şey' 31b/12~

şey 21b/4;

ğidâ' 3a/7 ~

ğidâ 40a/10

Bazı Türkçe sözcüklerin yazımında uzunluklar korunmuştur ancak metni transkribe ederken bu uzunluklar gösterilmemiştir.

az 8b/19,

aş 40b/18

Türkçe sözcüklerde aynı sözcüğün ikili kullanımı tespit edilmiştir. Özellikle (و) ~ (ص), (س) ~ (ط), (د) ~ (ط), (ت) ~ (غ), (ب) ~ (پ), (ق) ~ (خ) harfleri birbirleri yerine kullanılmıştır.

دارلق darlık 37a/23 ~ طارلق tarlık 38a/8

اويخو uyhu 134a/14 ~ اويقو uyku 59a/21

اغصرتمق ağsırtmak 34a/2 ~ اغصرتمق ağsırtmak 59a/21

صوق şovuk 73a/21 ~ صوغوق şoğuk 16b/2

Kalın sıradan ünlülerle kullanıldığı zaman sad (ص) ile yazılması gereken bazı sözcükler sin (س) ile yazılmıştır. سانجو sancu 119a/20, ستمه sıtma 114a/5, ساج saç 16b/2

Kalın sıradan ünlülerle kullanıldığı zaman tı (ط) ile yazılması gereken bazı sözcükler te (ت) ile yazılmıştır. يوغرت yogurt 107a/3

+n belirtme durumu eki iyelik üçüncü kişi eklerinden sonra gelir, ancak bu ek metinde üç yerde nazal (η) ile yazılmıştır. neş'esin 95a/14, نغمه سك nağmesin 95a/15, ساچك saçın 113a/21

2.2.3. Eserde Dil ve Üslup

Agâh Sırrı Levent, XVIII. yüzyılda tıptaki gelişmelere bağlı olarak ve çeşitli bilim alanlarındaki eserlerin yabancı dillerden Türkçeye çevrilmesinin neticesinde yabancı sözcüklere karşılık bulma ihtiyacının doğduğunu belirtir. Bunun sonucunda terim konusunda esas alınacak üç yoldan bahseder. a) Latince terimleri olduğu gibi almak b) Arapçaya baş vurmak, orada bulunmazsa üretme yolu ile Arapça köklerden yeni kelimeler uydurmak c) Yeni terimlere

²¹ Turabi, age, s.41.

²² Eser üzerinde şimdiye kadar yapılan çalışmalar şunlardır; Nur Tenik (1939). “Doğacak Çocuğun Kız mı Erkek mi Olacağına Dair Bazı Mütalaalar (Hekimbaşı Gevrekzâde Hasan Efendi'nin Eserinden)” *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, S.14, IV, s.64-67.; Süheyl Ünver ve Nur Tenik (1940). “Gevrekzâde Hafız Hasan: Çocuk Hastalıkları Eserinde Şahsi Müşahadeleri”, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, Sayı 15, s.113-119.; ayrıca Recep Uslu, eserin mûsikî kısmının Günsel Koptagel ve Aykut Kazancıgil tarafından ilim âlemine tanıtıldığını belirtmiştir.

²³ Kaynaklarda genellikle Karatay'ın 1961 yılında yapmış olduğu katalog çalışması esas alınmış ve bu nüshanın kayıt numarası 1737 olarak verilmiştir. bk. Fehmi Edhem Karatay (1961). *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu I-II*, s.382. Ayrıca Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nda da eserin kayıt numarası 1737 olarak verilmiştir. bk.https://www.yazmalar.gov.tr/ Bu nüshanın doğru kayıt numarasına editörlüğünü Ekmeleddin İhsanoğlu'nun yapmış olduğu çalışmadan ulaşılmıştır. bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen vd. (2008). *Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi*, Cilt 1, s.459.

Türkçe karşılıklar bulmak. Ayrıca XVIII. yüzyılda yapılan bazı çevirilerde Türkçe ve Arapçada bulunmayan tıp ve kimya terimlerinin Latince'den olduğu gibi alındığını söyler.²⁴

Eser, XVIII. yüzyıla ait bir eser olduğu için gerek tıp terimlerinde gerekse diğer bölümlerde Arapçanın ağırlığı hissedilir. Metinde özellikle teorik konu anlatımının olduğu bölümlerde dilin ağırlaştığı ve tamlamaların çoğaldığı görülür.

[88a]... (3) beytü'l-mağdisde mevcūd ve hücre-i pür-enverlerinde āvīhte-i vücūd-ı i'tibār (4) olmuşdu **ba'dehu** zamān-ı fitne-niṣān-ı Buhtu'n-Naṣr-ı zulm 'ünvānda (5) cāy-ı ma'hūdundan nā-būd ve dīdeden mefkūd olup tā ki (6) eyyām-ı 'ahd-i meserret-fercām ve vakt-i ḥubūr-ı feraḥ-encāmda ya'ni...

Müellifin uygulamaya yönelik anlatımlarında ise daha sade bir dil kullanmış olduğu göze çarpar.

[58b]... ḥublāya (9) bir kāse semiz tavuk çorbası içireler ba'de bir miqdār te ḥīrden (10) şonra arḳası üzerine yata ba'de bir uğurdan ḳalḳup sür'atle (11) yūriyeler **ve eger** mümkün olursa birkaç ayak nerdbān çıkup (12) ve yine ineler...

Bazen aynı dil içinde özellikle Arapçada bir sözcüğün farklı şekillerinin kullanılması da dikkat çeken bir husustur.

liḳā, vech, sīme, sīmā (yüz); ishāl, 'amel, līnet, zereb (ishal); beden, cism, cesed, cüşşe, cevḫ (beden, gövde); 'azmü'l-'acz, verek (kalça kemiği)...

Bazı tanımlamalarda sözcüklerin hem Arapça, hem Farsça, hem Türkçe hem de Yunancadaki karşılıklarının verilmesi de dikkat çekicidir. Bu da bize müellifin geniş bir sözcük hazinesine sahip olduğunu gösterir.

[131a] ... (20) beyne'n-nās **çiçek** ismiyle ma'rūf ve meşhūr olan (21) 'arızadır ki ekseriyyā eḫfāl ve şıbyānda ḥādīş olur bir 'illetdir (22) zebān-ı Fāriside **ābile** dinilüp ve lisān-ı Yūnāniyyede **iksāntimāḫā** (23) tesmiye iderler...

[52b] ... (12) 'usret-i vilādet ta'biri ḥāmil olan ḥavātīn gücüyle ve zaḫmetle (13) ḫoḡurmaḫdan 'ibāret olup ve 'ind-i 'avāmü'n-nās **oḡlan** (14) **şarplanmaḫ** dinilüp ve lisān-ı Yūnānide **dişoḡkyās** tesmiye (15) iderler...

Metinde Arapçanın ağırlığı yanında Türkçe de tamamen göz ardı edilmemiştir. Bunda eserin bir tıp metni olmasının etkisi olduğu kanaatindeyiz. Eserin müellifi çoğu zaman hastalık, bitki, organ vb. sözcüklerin Türkçe karşılıklarını vermiştir. Türkçe sözcüklerin oranı Farsça sözcüklerin oranının iki katıdır. Bu özellikler başka bir çalışmamızda ayrıca ele alınacaktır.

[6a/17] zebdiyyet ya'ni köpürüp kaymak gibi bir hālet, [7b/3] sürre ya'ni göbek didikleri, [16b/2] şa'r ya'ni saçlarının, [19a/7] vaḫam ismiyle ya'ni aş yermek...

Bazı sözcüklerin halk ağzında kullanılan şekillerine de metinde rastlanmıştır.

arpala- (aḡzına geleni söylemek), çivecik dur- (bebeklerin ayak üzerinde durması), burundı (sancı, ağrı), ḳaşıklık (kaburga), oḡlan şarplan- (doḡumda zorluk çekmek), oḡlan aşı, oḡlan dudadı (döl yatağı), tımtıma (pelteklilik)

Müellif, anlatımı akıcı hāle getirmek için Türkçe deyimler ve ikilemelerden de faydalanmıştır.

etine ḫol ol- (şişman, toplu olmak), yürek oynaması (korkmak), südden kes- (emzirmeye son vermek), göz[leri] ḫoy- (çok istenen bir şeyin yeterli miktarı elde edildikten sonra daha çoḡunu istememek); aralık aralık (zaman zaman), azar azar (az az), boḡum boḡum (boḡumları olan, halka halka), çok çok (aşırı derecede, çok), iplik iplik (lif lif), yutum yutum (yudum yudum, yudumlayarak)

Anlatımı etkili hāle getirmek için benzetmelerden de faydalanmıştır.

tarı gibi sivilce, şu gibi raḳık ve peynir gibi ḡalīz, kesilmiş süd gibi, āteş ḳarşusunda kebāb bişürür gibi, yumurta şarısı gibi...

Metinde, özellikle müzik ile ilgili ayrıntılı açıklamaların yapıldığı bölümde anlatımı tekdüzelikten kurtarmak amacıyla kıta ve beyitleri de kullanmıştır.

[120b] ... **beyit** nice esrār u ḫikmet vardır (9) ef'āl-i ilāhīde, bilen aşḫāb-ı 'irfāna hezārān āferīn (10) olsun...

[93b] ... (12) **ḳıḫ'a** zevḫ iden lezzāt mücerred rūḫdur, nefis zu'munca (13) hevāsına anı tābi' ider, gūş-ı cānla istimā'ı naḡme vü āvāz (14) iden, şevḫ-i rūḫı nefsinin emmāreye tābi' ider...

Metinde ayet, hadis ve dualar da önemli bir yer tutar. Yazar, söylediklerinin kabul görmesi için bu yolu seçmiş olabilir. Özellikle çocuk sahibi olma, çocuğa isim verme, akika kurbanı kesme, çocuğa süt verme, çocuk terbiyesi ve nazar konusunun anlatıldığı bölümlerde sıkça ayet ve hadislere rastlanır.

[74b/1-2] ... Çocuklarınıza saygılı davranın, onlarla alay etmeyin, onlara hakaret etmeyin, aptal ve cahil gibi lakaplarla onları çağırmayın. el Kāfi, Cilt 6, s.47.

[85a/1] ... Bakara suresi 233. ayet "Anneler, çocuklarını iki tam yıl emzirirler."

[71b/3-4] ... Allah'ım sen utanan, çekinen kullarını hüsrana uğramış sinsi şeytanın vesveselerinden koru.

Bölüm başlıkları ve kimi sözcüklerin kırmızı mürekkeple yazıldığı eserde der-kenarlar önemli bir yer tutar, kimi zaman bir bölüm başlığı, bitki, organ ya da hastalık tanımının verildiği der-kenarlarda kimi zaman da anlatılan konuyla ilgili yaşanmış bir olay anlatılır:

[44b] "**ḫıḳve** ḳalcanın üst yanı ve belin boş yeri ya'ni ḳuşaḳ ve uçḳur bağlanacak mevḳi'ini ismidir ki iki tarafına ḫıḳveyne tesmiye olunur"

²⁴ Ağah Sırrı Levent (1972). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Üçüncü Baskı, s.73.

[49a] “selime beyne'l-‘avām diş otı ta‘bir olunan edviyedir ki a‘lāsı Girid‘den gelür ki meşhürdur...”

2.2.4. Eserin Önemi ve Yazılış Sebebi

Eserin önemi, tıp tarihinde müstakil olarak kadın ve çocuk hastalıklarıyla ilgili yazılmış ikinci önemli eser olmasıdır. İlk önemli eser bir önceki yüzyılda Ayaşlı Şaban Şifâi'nin yazmış olduğu Tedbîrî'l-Mevlûd'dur. Gevrekzâde, eserini hazırlarken büyük ölçüde bu eserden faydalanmıştır. O, bu eserin çok uzun ve karışık olduğu için anlaşılmasının güç olduğunu bu nedenle kısaltarak zamanın ve eski hekimlerin görüşleri ile kendi gözlem ve görüşlerini de ekleyerek bu eseri yazdığını belirtmiştir:

[2a] ... Şa‘bân Efendi ‘aleyhi‘r-rahme ol bâbda bir kitâb-ı (10) bî-nażîr te‘lif buyurup aşlâ kuşûr komamışlardır lâkin ziyâde (11) mufaşşal ve meşrûh olduğundan mü‘tâla‘asında zihne kelâl ve hâtırda (12) melâl lâyiğ olur mülâhazasıyla anlardan dağı muhtaşar ve müfid olarak...”

Yine metnin iç kapağına düşülen notta da şu bilgi yer alır.

“...Bokrâ‘-ı zamân ve Câlînüs-ı avândan eţibbâ-i islâmiyyeniñ müdekiğini zümresinden re‘isü‘l-eţibbâ-i sultânî Gevrekzâde Efendi merhûmuñ nisvân ve şıbyâna ‘arız olan emrâz ve eşkâmlarınıñ tedbiri ve mevlûdlarınıñ def‘-i emrâz ve hıfz-ı şıhhatleri için taşnif ve kendü kâlemleriyle taħrîr olunmuşdur...”

2.2.5. Eserin Konusu

Eser bir giriş, iki bölüm ve bir sonuç kısmından oluşmaktadır. Her iki bölüm de kendi içinde on alt başlığa ve sonuç bölümü dört alt başlığa ayrılmıştır. Girişte bekâret konusu işlenmiş; rahmin şekli (darlığı ve genişliği), kızlık zarının durumu, cinsel ilişki sonucunda oluşan yara ve tedavisi anlatılır.

Doğum öncesi dönemin ele alındığı **birinci bölümde**;

I. Ana rahimde ceninin oluşumu, cenine ruh üflenmesi ve ceninin bedeninin oluşumu altı tavrı üzerine anlatılır. Ayrıca konuyla ilgili hem şeri hükümlere hem de astroloji ilmiyle uğraşanların hükümlerine yer verilir.

II. Eţvâr-ı sütte" şeklinde tanımlanan ceninin oluşum sürecinin nasıl ve ne kadar sürede tamamlanacağı anlatılır.

III. Ceninin oluşum süreci ve ne zaman doğacağı şeri hükümlere göre değerlendirilir.

IV. Ceninin oluşum müddeti astroloji ilmiyle uğraşanlara göre değerlendirilir.

V. Hamilelik belirtileri, doğacak çocuğun cinsiyetinin belirtileri, aş erme ve tedbirleri anlatılır.

[18b]... ve ke-zâlik hamlı olan (10) hâtûnuñ göbeği altında bir miqdâr veca‘ ‘arız olup (11) ve ba‘zısında nâdiren idrâr-ı bevde ‘usret vâki‘ olup ve ekşerisi (12) cimâ‘dan ikrâh idüp ve ictinâb ider olurlar...

VI. Ceninin oluşumunun maddesi beyanında, kadın ve erkeğin menileri ele alınır.

VII. Ceninin dişi ya da erkek olmasının, cüsselerinin büyük, boylarının uzun ve kısa oluşunun nedenler anlatılır.

VIII. Hamilelik sürecinde yapılması gerekenler anlatılır.

[32a] ... cenin müddet ü vaqtini tamâm idince kadar vâcib olan oldur ki (22) ol hâtûn şıçramadan ve düşmeden ve ağır yük kaldırmadan (23) ve rağş ve melâ‘ibe-i ‘anife itmekden ihtirâz idüp şaşınmağ vâcibdir...

IX. Hamilelik dönemindeki rahatsızlıklar ve bunların tedbirlerine yer verilir.

X. Çocuk düşürme (düşük), sebepleri ve uygulanacak tedbirler ele alınır.

Doğum ve sonrasında ele alındığı **ikinci bölümde**;

I. Doğumun kolay ve zor olması, doğumu kolaylaştırmanın yolları anlatılır.

II. Doğum sonrasında soğ tabir edilen plasentanın durumu ele alınır.

III. Doğum sonrası uygulanacak tedbirler, göbek bağının kesilmesi, bebeğin tuzlanması ve yıkanması anlatılır.

[67a] ... (12) gusl eyledikleri şu mevlûduñ bedenine elem ve ezâ virmeyecek (13) mertebe ısıcağ ola ki meşelen yaz günlerinde olursa (14) mâ-i fâtir ya‘ni ılıcağ olup ve harâret ve bürüdeti müsâvî (15) ola...

IV. Bebeğin kundağa sarılması anlatılır.

V. Çocuk doğduktan sonra uygulanacak dini ve şer‘i hükümlere (kız-erkek ayırımına gidilmemesi, güzel isim verme, akıca kurbanı kesme vb.) yer verilir.

VI. Çocuğa süt verecek kişide aranan nitelikler ayrıntılı olarak değerlendirilir.

VII. Çocuğa verilecek sütün özellikleri üzerinde durulur.

VIII. Çocuğa nasıl ve ne zaman süt verilir?

[103b] ... ve ke-zâlik emzirdiklerinde iki taraflarından müsâvî (23) olarak emzirüp ya‘ni gâh şağundan ve gâh şolundan [104a] (1) emzireler ve mütemâdî bir taraftan emzirmeyeler ki tıfl şehlä (2) olmağına bâdî u bâ‘iş olur...

IX. Çocuğun uykusu, uyuyacağı mekan üzerinde başlayan bu bölümde müzik konusu ele alınır. Udun icadı, mezheplere göre müzik, on iki makam- on iki burç, yirmi dört şube - yirmi dört saat, kırk sekiz terkip- kırk sekiz hafta ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Müzik makamlarının çocuklar üzerine etkisi, kişiye uygun müzik makamları, müziğin icat edilmesinin sebepleri değerlendirilir.

X. Çocuğun süttan kesilmesi ve diğer yiyeceklere alıştırılması, yürümesi, konuşması gibi konular hakkında bilgi verilir.

Son bölümde ise;

I. Çocuk hastalıkları, çocuğun büyüme dönemleri anlatılır.

II. Çocuğun sağlığının korunması ve nazar konusu ve tedbirleri ele alınır. Bu bölümde ayet ve hadisler önemli bir yer tutar.

III. Bağirsaklarda yer alan kurtlar ve bu konuda uygulanacak olan tedbirlere yer verilir.

[130b] ... ve ke-zâlik dühn-i hançal ve dühn-i kalb (16) ü'l-hüh ya'ni şeftâlû çekirdegi yağı ve dühn-i afsentîn (17) ve bunların emşâli devâlar sürre-yi eţfâle tılâ olunursa (18) didâni kıatı ve ihrâcda ziyâde nâfi' olup...

IV. Çiçek ve kızamık hastalıkları ile uygulanacak tedbirler ele alınır.

[141a] ... (14) ve'l-hâşıl beşûrât-ı mezbûr bi-tamâmihâ zuhûr idüp ve (15) üsbû'ı dağı tecâvüz eyledikte anların irişlenmişlerini altun (16) ıgne ile deşüp teftih ideler ve bir mülâyim yumuşak kettân (17) bezi ile âheste âheste silüp pâk ideler ba'dehu gülâba (18) bir miqdâr kâfûr hall idüp üzerlerine saçalar ba'dehu (19) kurudıcı şeyler eküp ve eşvâbının içinde bedenine tütsi (20) vireler...

Gevrekzâde bu eserini kaleme alırken Osmanlı tıbbının da üzerine kurulu olduğu üç sistemden; Eski Yunan tıbbı (Galenosçu tıp/ Humoralizm), tıbb-ı Nebevî (geleneksel İslam tıbbı) ve geleneksel halk tıbbından faydalanmıştır. Bu temeller üzerine bina ettiği eserinde, gerek kendi gözlem, deneyim ve görüşlerinden gerekse zamanın ve eski hekimlerin görüşlerinden istifade etmiştir.

[13a]... şârih-i telvîh (9) olan kimesne Şeyh Re'îs 'aleyhimâ er-raḥmenîh Kitâb-ı Şifâsından (10) nakl idüp ve anlar tarafından hikâyet ider idi ki bir hâtûn vaqt-i (11) hamlinden dört sene mürûrunda dişleri bitmiş bir veled toğurup (12) ve mu'ammer olmuş deyü nakl idüp...

[60a] ... bu huşûşda eţibbâ-i mücerribîn 'ale'l-huşûş (15) Senâritûs nâm hekim dir ki zuhûr iden vilâdet-i tabî'ide (16) cenîn dünyâyâ tülû' itdikten sonra cidd ü cehd ideler ki (17) hattâ ol gışâlar ki cenîn rahm-i mâderde iken anlar ile (18) mestûr ve anların içinde idi...

[105b] ... hâtem (17) ü'l-kudemâ olan Câlînûsdan menkûldür ki tiz biten (18) dişlerin zuhûri âsân [ve elem ve veca'ı az olur ammâ ol mişillü tiz-refîâr olan dişler redi ve za'ifü'l-cevher olur her kaçan geç nâbit olursa gerçi] 'asir olup ve elem ve (19) veca'ı ve iztirâb ve kederi ziyâde olur...

[127b] (der-kenar) Gevrekzâde'nin Enderûn-ı Hümâyûn'da tababet ile meşgul iken Ahmed Paşazâde İshak Bey'in sara hastası olduğu zannedilen oğluna solucan düşürmeye yönelik ilaç tedavisi uygulaması ve hastanın iyileşmesi...

Sonuç

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi ve eserinin önemini bazı tıp tarihi kitaplarında yer alan ilerlemeci tarih anlayışından farklı bir gözle değerlendirecek olursak şu sonuçlara ulaşırız.

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin eseri önemlidir çünkü bu eser, Osmanlı tıbbının üzerine kurulu olduğu (Galenosçu tıp, tıbb-ı Nebevî ve geleneksel halk tıbbı) üç sistemi de ihtiva etmektedir. Gerek teşhis gerekse tedavi yöntemi bakımından üçünden de yararlanılmıştır. Bunların yanı sıra bazı Avrupalı hekimlerin görüşlerine de yer verilmiştir.

Eğer tıbbi toplumsal bir hadise olarak ele alırsak Gevrekzâde'nin eseri, yaşadığı yüzyılı anlamamız için önemli bilgiler içermektedir. XVIII. yüzyıl Osmanlısında doğum öncesi hazırlıklar ve doğumun nasıl gerçekleşeceği, çocuklara nasıl ve hangi isimler verileceği, çocukların nasıl beslenip eğitileceği gibi günlük hayatın içinden konular ele alınıp anlatılmıştır. Eser, bu yönüyle bir sosyal tarih çalışması olarak da okunabilir.

Tıp tarihinde müstakil olarak kadın ve çocuk hastalıkları konusunda kaleme alınmış ikinci önemli eser olma özelliğini taşıyan bu eser, Türkoloji çalışmaları için de yazıldığı dönemin dil özelliklerini yansıtmaları bakımından da önemlidir.

KAYNAKÇA

ADIVAR, Adnan (1991). *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

AYDIN, Erdem (2006). *Dünya ve Türk Tıp Tarihi*, Ankara: Güneş Kitabevi.

BAYAT, A. Haydar (2003). *Tıp Tarihi*, İzmir: Sade Matbaa.

BÜTÜN, Rengin (1981). "Hekimbaşı Gevrekzâde Hasan Efendi'nin Nikris Risâlesi", *I. Uluslararası Türk İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, İstanbul, s.93-106.

Gevrekzâde Hâfız Hasan, *Dürre-i Mensûriyye fî Tercümeti'l-Mansûriyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, No:1489.

Gevrekzâde Hâfız Hasan, *Neticetü'l-Fikriyye fî Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, No: 1837.

Gevrekzâde Hâfız Hasan, *Neticetü'l-Fikriyye fî Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, No:7092.

Gevrekzâde Hâfız Hasan, *Neticetü'l-Fikriyye fî Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud, No: 5547.

İHSANOĞLU Ekmeleddin, Ramazan Şeşen vd. (2008). *Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi*, Cilt: 1, İstanbul: IRCICA Yayınları.

KAHYA, Esin ve Ayşegül D. Erdemir (2000). *Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

KARATAY, Fehmi Edhem (1961). *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Katoloğu, I-II*, İstanbul.

KOPTAGEL, Günsel İlal ve Aykut Kazancıgil (1981). "Ortadoğu ve İslam Dünyasında Bilimsel Düşünce ve Psikosomatik Hekimlik Kavramının Tarihsel Temeli", *Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, II/83.

LEVENT, Ağâh Sırrı (1972). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Üçüncü Baskı.

MESARA, Gülbün, Aykut Kazancıgil ve Ahmet Güner Sayar (1998). *A. Süheyl Ünver Bibliyografyası*, İstanbul: İşaret Yayınları.

SARI, Nil (1981). “Gevrekzâde Hasan Efendi ve Kafa Travmaları Hakkında Bilgisi”, *I. Uluslararası Türk İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, İstanbul, s.47-57.

SÜREYYA, Mehmet (1996). *Sicill-i Osmanî*, Hazırlayan: Nuri Akbayer, Cilt: 2, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

ŞEHİSUVAROĞLU, Bedi N. vd. (1984). *Türk Tıp Tarihi*, Bursa: Taş Kitapçılık.

Tarama Sözlüğü (2009), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TENİK, Nur (1939). “Doğacak Çocuğun Kız mı Erkek mi Olacağına Dair Bazı Mütalaalar” (Hekimbaşı Gevrekzâde Hasan Efendi'nin Eserinden), *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, Sayı 14, Ankara, s.64-67.

USLU, Recep (1997). “Hasan Efendi, Gevrekzâde”, Cilt: 16, İstanbul: *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, s.316-318.

ÜNVER, Süheyl (1983). *Tıp Tarihi Yıllığı II*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları.

ÜNVER, Süheyl ve N. F. Ayberk (1944). “Hekimbaşı Gevrekzâde Hasan ve Risale-i Teşrihü'l-Basariye'si”, *Göz Kliniği*, No: 5.

ÜNVER, Süheyl ve Nur Tenik (1940). “Gevrekzâde Hâfız Hasan: Çocuk Hastalıkları Eserinde Şahsî Müşâhedeleri”, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, IV/15, s. 113-119.

Yazım Kılavuzu (2012), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Web: <https://www.yazmalar.gov.tr/>, erişim tarihi: 21.02.2012.

EKLER

[1b-2a]

